

Fabulointia Suomen keskiaikaisista kirkoista

Henrik Lilius

Markus Hiekkänen: *Suomen kivikirkot keskiajalla.* Otava 2003.

Markus Hiekkasen monumentaalinen teos *Suomen kivikirkot keskiajalla* on saanut lehdistössä myönteisen vastaanoton, Hiekkaselle myönnettiin teoksesta Suomen Taideyhdistyksen viime vuoden palkinto. Teos ansaitseekin monin kohdin runsaankin kiitoksen, sillä se on kunnianhimoinen ja osittain myös onnistunut yritys luoda kokonaiskuvaus maamme keskiaikaisista kirkkoistamme, niiden suunnittelu- ja rakentamisprosessista, kirkkojen toiminnallisesta rakenteesta, kirkkojen sisustuksesta ja esineistöstä samoin kuin tärkeimmistä kirkollisista toimituksista ja kirkon ympäristöstä. Lisäksi esitellään joukko kirkkoja pienoismonografioina.

Jos kuitenkin tarkastelee teosta tieteen kriteerein, työ jättää hyvin paljon kysymysmerkkejä. Hiekkänen "syyllistyy" monessa yhteydessä kahteen hyvin alkeelliseen metodologiseen virheeseen. Hän ei ensiksikään pysty tai halua nähdä eroa sen välillä, mitä haluaisimme tietää menneisyydestä ja mitä voimme siitä tietää. Jokaiselle historiaa tutkivalle tulisi olla selvää, että voimme tietää menneisyydestä vain sen mistä meillä on tieteellisesti verifioitavia havaintoja. Tämän metodisen virheen seurauksena Hiekkänen esittää väittämiä, joiden pohjaksi hänellä ei ole esittää yhtään empiiristä havaintoa tai lähdeä: ne eivät ole tieteellisessä mielessä hypoteeseja, jotka rakentuvat havainnoille, vaan väittämiä ilman tieteellistä pohjaa. Tästä taas seuraa toinen vakava virhe eli monia Hiekkasen väittämiä ei voida pitää tieteellisinä väittäminä, koska tieteellinen väittämä on vain sellainen, joka voidaan argumentoida joko totuudelliseksi tai virheelliseksi. Hiekkasen väittämät saattavat olla totuudellisia, mutta sitä emme voi tietää koska ne eivät perustu havaintoihin ja niiden perusteella tehtyyn argumentointiin.

Spekulatiivinen esitystapa

Tällainen sanoisinko "spekulatiivinen" esitystapa on moraalisesti erityisen kyseenalainen silloin kun kohderyhmänä on suuri yleisö, jolla ei ole riittävää pohjatietoa voidakseen suhtautua

väittämiin kriittisesti eli arvioida niiden totuudellisuutta.

Palaan Hiekkasen tapaan käyttää muiden tutkijoiden tietoja myöhemmin. Ensin käyn kuitenkin läpi muutamin esimerkein Hiekkasen ongelmallisia väittämiä:

Hiekkasen mukaan (s.16.) "Suomen keskiaikaiset kirkot koostuvat kolmesta rakennusosasta, joiden rakentamisesta olivat ilmeisesti säätäneet Turun keskiaikaiset piispat ja tuomiokapituli." Väitteen todentamiseen ei osoiteta yhtään lähde- tms. havaintoa, toisin sanoen väitettä ei voida osoittaa vääräksi eikä oikeaksi eli se ei ole tieteellinen väittämä. Toisaalta Hiekkasen puuttuvan tyyliteoreettisen osaamisen seurauksena ei kirkkorakennuksen normatiivisen rakenteen selityspohjana edes "kokeilla" arkkitehtonisia konventioita ja toiminnallisia vaikutustekijöitä.

Syyt kirkkorakennuksen "keskenjäämiseen" tavalla tai toisella (s. 17.) eivät välttämättä ole kronologiassa, joka ei ole uskottava (vrt. alla), vaan sille voi löytyä muita syitä, mutta näitä vaihtoehtoja ei edes pohdita. Asiaan palataan (s. 68-69) toteamalla, että keskeneräisyys on ollut mahdollista tulkita vasta "kun kivikirkkoja koskeva kokonaistutkimus valmistui ja kirkkojen pääpiirteissään pitävä ajoitus saatiin aikaan." Tämä on ensiksikin kehäpäätelmä ja toiseksi tiedeyhteisö – tällä tarkoitan ensisijaisesti arkkitehtuurin tutkijoita – ei ole hyväksynyt Hiekkasen uusia ajoituksia siinä määrin kun hän itse antaa ymmärtää.

Hiekkasen esittämästä dominikaanien keskeisestä osuudesta mm. Turun kaupungin perustamisesta (s. 22-23) ei puolestaan ole osoitettu yhtään havaintoa.

Entä mistä Hiekkänen tietää (s. 23.), että "fransiskaanit ottivat todennäköisesti hiippakunnan johdon kanssa tekemänsä sopimuksen perusteella vastuun saariston asukkaiden ja kalastajien sielunhoidosta."

Sivulla 28 Hiekkänen viittaa hiippakunnan 1400-luvun alkuvuosikymmeniltä lähtien annettuihin rakentamisohjeisiin. Mistä tiedämme sellaisten olemassa olosta ennen vuoden 1480 määräystä? Myöhemmin hän toteaa samasta asiasta (s. 56): "...Turussa tai Kuusistossa voi arvella piispan johdolla 1410-luvulla kokoon-tuneen joitakin rakennusasiantuntijoita ja kirkonmiehiä. Tapaamisen tuloksena syntyi

luultavasti hiippakunnan toiveiden mukainen tyyppi- tai mallikirkkoluonnos, jota käytettiin eri tavoin muunnellen eri seurakunnissa". Kaikkea voi arvella, mutta kaikkia arveluja ei pidä kirjata julkisuuteen tarkoitettussa tekstissä. Ja missä on tässä ajattelussa varsinaisten rakentajien – kutsutaan heitä sitten arkki-tehdeiksi tai muurarimestareiksi – osuus suunnittelussa ja arkkitehtonisessa ajattelussa?

Oletuksia faktojen sijaan

Hiekkänen uskoo (s. 29), että keskiajan Euroopassa käytettiin runsaasti suunnitelmapiiirustuksia ja pienoismalleja ja olettaa asian olleen myös Suomessa tällaisen. Myöhemmin (s. 66) sanotaan: "Suomessa kuten muissakin maissa keskiajalla ja myöhemmin kirkot suunniteltiin valmiiksi työpöydän äärellä.". Tästäkään hänellä ei ole yhtään havaintoa. Oma käsitykseni on se, että etukäteen laadittu suunnitelma oli keskiajalla pikemminkin poikkeus kuin sääntö ja renessanssin yksi suuri uudistus oli juuri suunnittelun ja rakentamisen eriytyminen.

Ja edelleen: mistä Hiekkänen tietää (s. 30), että "Rakennusmestari noudatti, ainakin jos hän halusi menestyä rakennusalalla, hiippakunnan johdon yleismääräyksiä." Mitä nämä olivat ja mistä hiippakunnan johto oli saanut tällaiseen ohjaukseen tarvittavan koulutuksen?

Tai mistä Hiekkainen tietää (s. 32), että "Seurakunta saattoi esimerkiksi sitoutua järjestämään tiiliruukin perustamiskustannukset sekä osan työvoimasta tiilimestarin antaessa asian- tuntemuksensa käyttöön"? Tai mittaamiseen liittyen (s. 35): "Työn teki rakennusmestari tai mahdollisesti hänen valtuuttamansa muurari."

Sivulla 37 Hiekkänen toteaa: "Yleiset ja rakennuskohtaiset todisteet osoittavat selvästi, että Suomen keskiaikaiset kivi-kirkot rapattiin ja kalkittiin myös ulkopuolelta seinien valmistuttua.". Mitä nämä todisteet ovat: kolme kirkkoa on edelleenkin kalkittu, muutamasta hyvin harvasta saattaa löytyä fragmentteja. Mielestäni kalkituksen vähäinen säilyvyys antaa perusteet myös toiseen tulkintaan eli että Porvoo, Pernaja ja Pyhtää esimerkiksi kalkittiin valkoisiksi vasta Juhana III:n aikana ja että kyse on renessanssiin "marmorijatuksesta". Missään tapauksessa säilynyt evidenssi ei oikeuta niin kategoriseen väittämään kuin Hiekkänen tekee. Ja toisaalta: miksi valtaosa Itämeren piirin kiviarkkitehtuurista on kivipintaista (meillä esimerkiksi valtakunnanlinnoista alkaen)?

Ajoitusongelma

Keskiaikaisten kirkkojemme ajoitus (s. 53-62) esitetään suorana tekstinä ilman mitään perusteluja tai edes mainintaa siitä, että kirkkojemme kronologiasta on olemassa myös muita käsityksiä ja ettei Hiekkasen jo väitöskirjassaan (v. 1996) esittämää uutta ajoitusta voida muiden tutkijoiden keskuudessa kaikin kohdin pitää totuudellisenä.

En enää puutu tähän kysymykseen, totean vain, etten käymässämme debatissa (*Historiallinen Aikakauskirja* 3/1996, 224-227; Hiekkasen vastine *Historiallinen Aikakauskirja* 1/1997, 64-86; jatkoa *Historiallinen Aikakauskirja* 1/1998, 54-56, Hiekkasen vastine *Historiallinen Aikakauskirja* 4/1998, 353-357) saanut vastausta yhteenkään tekemääni kysymykseen enkä uskoisi saavani niitä nytäkään. Joka tapauksessa on hyvän tieteellisen käytöksen vastaista esittää jotain uutta edes mainitsematta, että samasta asiasta on aikaisemmin esitetty toisia käsityksiä kuten on juuri asianlaita keskiaikaisten kivi-kirkkojemme kohdalla.

Ajoitukseen liittyy ongelma dendrokronologiasta, joka epäilemättä on uusinta ja merkittävintä Hiekkasen uusissa ajoituksissa. Hän vannoo sen nimiin ja ottaa yhtä kielteisen kannan Åsa Ringbomin työryhmän soveltamaan ns. C-14 -ajoitukseen. Miksi? Ehkä siksi, että sen avulla voitaisiin kenties osoittaa, etteivät kaikki dendroajoitetut puut olekaan enää in situ, vaan kyseessä on uusiokäyttö. En itse tunne C-14 -menetelmää, mutta en voi hyväksyä Hiekkasen väheksyvää kommenttia: "Teorian tasolla menetelmä on hyvä, mutta käytännössä ovat ongelmat ja virheet sellaisia, ettei menetelmä ole käyttökelpoinen. Sitä onkin viime vuosina käytetty vain lähdekritiikin suhteen vähemmän kunnianhimoisessa yhteydessä."

Ensiksikin tässä on taas vain heitto, ei argumentaatio, ja tähän on Ringbom työryhmineen jo moneen otteeseen vastannut. Ja toiseksi, kun Ringbomin työryhmä on saanut tutkiakseen mm. Roomassa Colosseumin ja Trajanuksen hallit ja Espanjassa Méridan roomalaisen amfiteatterin, ja kun näitä tutkimustuloksia esitellään *American Scientist* -lehdessä (March-April 2002), joutuu Hiekkasen kommentti lähinnä häpeälliseen valoon osoittamaan hänen ylimielistä suhtautumistaan muihin tutkijoihin.

Kronqvistin paradigma

Vielä muutama esimerkki ja ristiriitaisuus. Hiekkänen on varmasti monin kohdin oikeassa pyrkiessään kumoamaan ns. Kronqvistin paradigman vuosisataisesta rakentamisesta. (Tässä vanhassa paradigmassa kyse siis on siitä, että keskiaikaisen kirkon rakentaminen olisi edennyt hyvin pitkän ajan kuluessa puukirkon rakentamisesta kivisakariston rakentamisen kautta runkokuoneen muuraukseen ja myöhemmin kirkon holvaukseen ja tiilipäätyjen muuraamiseen, eli rakennusaika saattoi olla pitkä ja jaksottainen.)

Hiekkasen vaihtoehdot eivät kuitenkaan vakuuta kaikin osin, ja sitä paitsi se on eräin osin ristiriitainen. Hän joutuu esimerkiksi siirtämään Naantalın kivikirkon valmistumisen 1480-luvulle, koska Maliniemen ja minun ajoitukseni 1442–1462 ei sovi hänen yleisteesiinsä kivikirkkojen myöhäisestä rakentamisajasta. Hän väittää, että 1462 vihitty kirkko olikin väliaikaiseksi tarkoitettu puukirkko. Lupa rakennustöiden jatkamiseen viitanee luostarirakennuksiin, kirkkoa ei Birgitan Ilmestysten mukaan saanut vihkiä keskeneräisenä. Hiekkasen uudelleenajoitus ei vakuuta minua ennen kuin minun tekemäni tyylihistoriallinen analyysi on falsifioitu ja toisaalta ennen kuin Hiekkasella on todellista lähdetietoa luostarin taloudellisesta asemasta 1400-luvun eri vuosikymmeninä. Lähteet ovat näiltä osin hyvin ylimalkaisia. Ja vielä: olisiko Vadstenasta lähetetty kaksi rakentajaa perustamaan puista luostaria ja puista väliaikaista kirkkoa?

Esimerkkejä Hiekkasen kätteettomista väitteistä rakennusten osalta voisi jatkaa, mutta tarkkaavainen lukija kyllä huomaa itsekin ne. Kun Hiekkänen sitten siirtyy esittelemään muuta aineistoa, jatkuu samankaltainen väitteiden "heitleminen". Seuraavassa muutama esimerkki.

Hiekkasen mukaan (s. 72) "Suomessa oli todennäköisesti keskiajan loppuvuosikymmeninä joukko turhautuneita kirkkomaalareita, jotka odottivat rakennustöiden etenemistä taskussaan seurakunnan kanssa tehty esisopimus maalausurakasta." Mitä reaalista tietoa meillä on keskiajan sopimusmenettelystä ja esimerkiksi esisopimusten olemassaolosta? Lieneekö "esisopimus" tässä ns. käsitteprojektiio, joka sekin on metodologinen virhe. Virheellinen on myös päivätyön käsite kalkkimaalausten kohdalla, se ei tarkoita saman päivän aikana tehtävää työtä, vaan ns. "giornata" tarkoittaa, että aluskalkin saanut kohta on maalattava ennen

kalkin kuivamista.

Hiekkänen yhdistää myös huolettomasti kalkkimaalausten tekijät kirkon rakentajiin (s. 81) ja niinpä kaikki kalkkimaalausten ajoitukset muuttuvat tietysti Hiekkasen uusien rakennusaikojen mukaisiksi. Tämä on tietysti kausaalisuuhde, mutta jos uudet rakennusajoitukset eivät ole pitäviä, kaatuvat myös kalkkimaalausten uudet ajoitukset. Minusta kalkkimaalausten uusi ajoitus pitäisikin argumentoida kalkkimaalausten tyylihistoriallisella analyysillä osoittamalla samalla "entiset" ajoitukset virheellisiksi. Vain näin tulos olisi sisäisesti koherentti.

Myös kirkkojen veistosten hankintaan liittyy "fabulointia", tyydyn vain yhteen esimerkkiin. Hiekkänen väittää (s. 102), että "Seurakuntien kirkkoherrat suuntasivat yleensä kulkunsa Turkuun, kun uusien veistosten hankkiminen tuli ajankohtaiseksi." Mistä tämäkin tieto on peräisin?

Sopimatonta lähteiden käyttöä?

Eräs esiin nouseva piirre Hiekkasen kirjassa on myös se, miten tutkijan tulee tehdä selkoa aikaisemmasta tutkimuksesta eli "lähdeviitteistä". Tästä problematiikasta kirjoitti viime vuonna *Hufvudstaadsbladetissa* Bo Lindberg hyvin, Knut Drake on puolestaan esittänyt näennäisen eron "tieteellisen" ja "populäärin" esityksen välillä. Mielestäni tieteellinen etiikka sitoo kuitenkin tutkijaa aina oli kyse mistä kohderyhmästä tahansa. Siihen, kuinka tämä asia hoidetaan eettisesti oikein, on monta tapaa. Esimerkiksi Riitta Nikula hoiti tämän asian varsin elegantisti pienessä Suomen rakennustaiteen historiassaan. Toisaalta tutkijan eettisyys asetetaan vielä voimakkaampien haasteiden eteen kun hän kirjoittaa ns. suurelle yleisölle, jolta puuttuu tietopohja tekstin kriittiseen lukemiseen, joka puolestaan tiedeyhteisöllä on.

Hiekkasen tapa käyttää hyväkseen olemassa olevaa tutkimusta on kahdessa mielessä muita tutkijoita loukkaava. Yhtäältä hän hyödyntää olemassa olevaa tutkimusta tekemättä siitä tarkempaa selkoa; suluissa saatetaan mainita 4-6 tutkijan nimi suhteellisen sekundäärisessä yhteydessä. Hiekkasen lähdeluettelo on kyllä suhteellisen laaja, mutta erityisesti pienoismonografioiden lähdeluettelot ovat hyvin puutteellisia. Ne koostuvat etupäässä hänen omista 1990-luvun artikkeleistaan, eivätkä ne tässä suhteessa täytä edes proseminariesitelmän vaati-

muksia. Kirjoittaessaan esimerkiksi Naantalin kirkosta, hän vaikenee täysin siitä, että minä kaivoin kirkon 1963–1964 ja julkaisin tulokset suuressa monografiassa 1969 (*Birgittinekyrkan i Nådensdal*). Tutkimustulokseni ovat kyllä kelvanneet. Kyseessä on puhdas tieteellinen plagiointi, jonka voisi saattaa Suomen Akatemian eettiseen tutkintaan.

Toinen loukkaava piirre on se ylimielisyys muita tutkijoita kohtaan, joka ilmenee juuri siinä, että Hiekkasen monen keskeisen asian kohdalla kertoo vain oman näkemyksensä ja vaikenee muiden esittämistä eri suuntaisista ajatuksista.

Erehtymättömien Kerho ja keskustelun vaikeus

Olen kritisoinut Hiekkasen monin kohdin ansiokasta teosta tieteellisen relevanssin puutteesta. Kuten jo totesin, Hiekkasen kanssa käymäni taannoinen keskustelu hänen väitöskirjastaan

ei johtanut mihinkään, en saanut vastausta yhteenkään esittämäni kysymykseen. Se ja eräs tapaamisemme Senaatintorin koilliskulmassa sai minut vakuuttuneeksi siitä, että Hiekkanen kuuluu armoitettujen "Erehtymättömien Kerhoon".

Kun näet sanoin hänelle jättäneeni Historialliseen Aikakauskirjaan kriittisen arvion hänen väitöskirjastaan, hän katsoi minuun hämmästyneenä suurin silmin ja sanoi: "Henrik, minä en ymmärrä missä minä olisin voinut erehtyä." Minun erehdykseni puoltaessani hänen väitöskirjastaan korkeaa arvosanaa oli se, että uskoin hänen halunneen avata keskustelun ns. Kronqvistin paradigman vaihtoehdosta. Näin ei kuitenkaan ollut. Hän kertoi miten asiat ovat – hänen mielestään. Omalta osaltani en jatka keskustelua, koska ole todennut sen hyödyttömäksi em. kerhon jäsenten kanssa.

Kirjoittaja on fil. tri ja Museoviraston entinen pääjohtaja.